

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՈՒ ՆՈՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գիտական հոդվածների ժողովածու

*Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության
կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043
ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում*

Երևան
Մեկնարկ
2023

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Ե 813

*Հրատարակվում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ*

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Եղիազարյան
Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Է. Մինասյան
պ.գ.թ., դոցենտ Ա. Հովհաննիսյան

Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմու-
թյունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը: Գիտա-
կան հոդվածների ժողովածու / կազմեց Ա. Եղիազար-
յան: Եր., Մեկնարկ, 2023, 278 էջ:

*Ժողովածուն ընդգրկում է Երևան քաղաքի պատմությանը,
պատմական աշխարհագրությանը և ժողովրդագրությանը նվիր-
ված գիտական հետազոտություններ, որոնք կատարվել են ՀՀ գի-
տության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043
ծածկագրով «Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատ-
մությունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը» գիտական թե-
մայի շրջանակներում:*

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-962-47-4

© Մեկնարկ, 2023
© Եղիազարյան Ա., 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ	8
<i>Բաժին առաջին</i>	
ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ	11
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ	12
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԸ VII ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	27
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.....	43
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԸ XIII-XVI ԴԱՐԵՐՈՒՄ. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ	63
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	83
<i>Բաժին երկրորդ</i>	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ	123

Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ԿԱԶՄԸ 1590-1724 ԹԹ.....	124
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ XVII- XVIII ԴԴ.....	142
Արման Եղիազարյան, Արա Հովհաննիսյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ XIX Դ.	171
Arman Yeghiazaryan	
THE CITY OF YEREVAN AT THE EPICENTER OF THE TURCO—PERSIAN WARS FROM THE LATE SIXTEENTH TO THE EARLY EIGHTEENTH CENTURY: CHANGES IN THE STRUCTURE AND DISTRIBUTION OF THE POPULATION OF THE CITY	184
<i>Բաժին երրորդ</i>	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	212
Արման Եղիազարյան, Արա Հովհաննիսյան, Ալիկ Ղարիբյան, Արմինե Չիրոյան	
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԱԴՐՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ (ԸՍՏ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ)	213
Ալիկ Ղարիբյան, Ռուզաննա Գասպարյան	
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՇՈՒՐՋ	252

Arman Yeghiazaryan, Ara Hovhannisyan, Armine
Chiroyan

FALSIFICATION OF THE HISTORY OF YEREVAN AND
ARTSAKH IN AZERBAIJANI SCHOOL TEXTBOOKS
(GENERAL OBSERVATIONS).....264

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ277

Արման Եղիազարյան

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ XVII-XVIII ԴԴ.

Մուտք. Երևանը թուրք-պարսկական պատերազմների թիրախում

Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանը աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկն է, որտեղ պահպանված հնագիտական նյութը հնարավորություն է տալիս քաղաքի ձևավորումը հասցնելու Ուրարտու պետության դարաշրջանը (IX-VI դդ. Ք.ա.): Սակայն հատկապես միջնադարում քաղաքն արդեն բազմաթիվ փոփոխություններ էր կրել, որի հետևանքով այնտեղ ձևավորվել էր նոր իրավիճակ: Դեռևս արաբական արշավանքների շրջանում (VII դ.) այն հիշատակվում է որպես ամուր բերդ ունեցող քաղաքագյուղ⁴³⁴: Բյուզանդական աղբյուրում X դ. առաջին կեսի դրությամբ (1047 թ.) հիշատակվում է Խելիդոնիոն ամրոցը⁴³⁵, որը Ծիծեռնակաբերդն է ներկայիս Երևանի կենտրոնում⁴³⁶: Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրի մերձակայքում: Ծիծեռնակաբերդը, դատելով հնագիտական պեղումների արդյունքից՝ իր կարևորությունը չի կորցրել Բագրատունիների դարաշրջանում (Ք.ա. IX-XI դդ.) և հետագայում՝ մինչև XVII դ.⁴³⁷:

⁴³⁴ “The Armenian History attributed to Sebeos”, Translated, with notes, by R. W. Thomson, part I. Translation and Notes, Liverpool University Press, 1999, p. 110.

⁴³⁵ John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History (811-1057), Translated by John Wortley, with Introductions by Jean-Claude Cheynet and Bernard Flusin and Notes by Jean-Claude Cheynet, Cambridge University Press, 2010, pp. 413-414.

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 414, ծան. 80: See also Grousset René, Historie de L'arménie des origines à 1071, Payot, Paris, 1973, p. 584.

⁴³⁷ Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., Ուրվագծեր հին Երևանի պատմության և հնագիտության, Երևան, 2015, էջ 6:

Ավելի ուշ շրջանում Երևանի տարածքն ընդարձակվել է, իսկ XV դարից սկսած՝ հանդես եկել որպես «մայրաքաղաք»: Այն այդպես է կոչվում 1405 թ. մի հիշատակարանում⁴³⁸: Սակայն, այդ ժամանակաշրջանում Երևանի տարածքի, ինչպես նաև ամրոցի մասին տեղեկություններ չկան:

XVI դ. սկզբին տարածաշրջանում գերակայության համար պայքար է սկսվում երկու տերությունների՝ Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան կայսրության միջև: Սեֆյան պետության հիմնադիր Շահ Իսմայիլ Ա-ն (1502-1524) գահակալության առաջին տարիներին տիրում է ողջ Իրանին, Միջագետքին, Ատրպատականին, Վրաստանին ու Հայաստանին: Նրա ստեղծած տերությունը հյուսիսարևմուտքում սահմանակցում էր մինչև Եփրատ գետը տարածվող Օսմանյան պետության հետ: Նրանց միջև սկսվեցին երկար տասնամյակներ ձգվող արյունալի պատերազմներ: Այդ ընթացքում Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը, որ կարևոր ռազմավարական դիրք ուներ, մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ՝ ենթարկվելով էական փոփոխությունների⁴³⁹:

Սեֆյան տերության բանակները Երևանին տիրեցին 1502 թ.՝ Շարուրի դաշտում աղ-կոյունլուներին պարտության մատնելուց հետո: Երևանի առաջին իրանցի տիրակալ խանը հիշատակվում է պարզապես որպես Ռևան-խան: Հետաքրքրական է, որ ըստ թուրք հեղինակ Էվլիյա Չելեբիի Երևանը կառուցվել է 1412 թ. Իրանի շահ Իսմայիլի հրամանով՝ իր գորապետներից Ռևան Կուլ խանի կողմից, որն էլ այն կառուցել է յոթ տարում և կոչել իր անունով՝ Ռևան կամ Երևան⁴⁴⁰: Ակնհայտ է, որ այդ պատմությունը հորինված է, քանի որ 1502-1524 թթ. իշխած շահ Իսմայիլ Ա-ն մեկ դար առաջ ամրոց կառուցելու հրաման արձակել չէր կարող,

⁴³⁸ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին, (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 51:

⁴³⁹ “The Cambridge History of Iran”, in seven volumes, volume 6, “The Timurid and Safavid Periods”, edited by P. Jackson and L. Lockhart, Cambridge University Press, 2006, p. 266, 267, 284.

⁴⁴⁰ “Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century”, by Evliya Efendy. Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, volume II, London, Oriental Translation Fund, 1850, p. 150-151.

իսկ հնուց ի վեր գոյություն ունեցող և վկայված Երևանի⁴⁴¹ անվանումը ոմն խանի անունից բխեցնելը Էվլիյա Չելեբիի՝ սխալմամբ կատարած եզրահանգումն է միայն, երբ անուն ստացողը վերածվել է անուն տվողի: Իրականում Ռևան խան կնշանակե պարզապես «Երևանի խան»: Պետք է նշել, որ Շահ Իսմայիլի հրամանով Երևանի կառուցումը այսպես կոչված Ռևան խանի կողմից սկզբնաղբյուրներով չի հաստատվում⁴⁴²:

Թուրք-պարսկական պատերազմի թեժ փուլերից մեկում՝ XVI դ. վերջին, կառուցվել և հետագայում բազմաթիվ վերակառուցումների է ենթարկվել Երևանի այն ամրոցը, որի շուրջ ընթացել է թուրք-պարսկական հակամարտությունը Հարավային Կովկասի հատվածում: Ղա տեղի է ունեցել 1580-ական թթ.: Երևանի ամրոցի տարածքում հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ ամրոցի կառուցման ժամանակահատվածն իրոք XVI դ. վերջն է⁴⁴³: Ինչպես տեսանք, Երևանի հնագույն ամրոցը՝ Ծիծեռնակաբերդը, գոյությունը շարունակել է մինչև XVII դ., փաստորեն, նոր ամրոցի կառուցման պայմաններում XVI դ. վերջից կորցնելով իր նշանակությունը:

Ինչպես միջնադարյան Եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում, ամրոցին կից տարածվում էր քաղաքը, որը երբեմն կոչվում էր արվարձան: Հայաստանում այդ գործընթացն առկա էր դեռևս IX դ. վերջին⁴⁴⁴:

XVI-XVIII դդ. Երևանի հատակագիծը, այն է՝ ամրոցի և քաղաք-արվարձանի տեղադրությունը, շարունակում է մնալ հիմ-

⁴⁴¹ Օրինակ՝ Երևանը հիշատակում է Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-925): Hovhannēs Draskhanakertc‘i, History of Armenia, Translation and Commentary by Rev. Krikor H. Maksoudian, Atlanta, Georgia, 1987, p. 106.

⁴⁴² Aydoğmuşoğlu Cihat, Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 2018, s. 10.

⁴⁴³ Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 96-97:

⁴⁴⁴ Hovhannēs Draskhanakertc‘i, History of Armenia, p. 131.

նականում չբացահայտված, ուստի վերջինին ուղղված գիտական հետազոտությունները խիստ պահանջված են:

Երևանի ամրոցի կառուցումը և ընդարձակումը

1555 թ. մայիսի 29-ի Ամասիայի թուրք-պարսկական հաշտության պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը՝ Երևանով, մնաց Սեֆյան Իրանի տիրապետության ներքո: Սակայն արդեն 1578 թ. օսմանյան զորքը՝ Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեց Վրաստան և այնտեղից անցավ Արևելյան Այսրկովկաս: Փաշայի հրամանով Էրզրումի Հուսեյն փաշան 1579 թ. աշնանը 40 հզ. բանակով արշավեց դեպի Երևան: Թեև օսմանյան զորքը կարողացավ ներխուժել քաղաք, բայց Մուհամմադ խանի կայազորի կատաղի դիմադրության պատճառով նահանջեց դեպի Էրզրում: Մեկ օրում օսմանյան զորքը քաղաքում մեծ ավերներ գործեց: Ի վերջո, կազմակերպվեց Երևանի և շրջակա գյուղերի բնակչության մասսայական բռնազաղթ: Ժամանակագրություններից մեկում այս առթիվ կարդում ենք. «զԵրևան քաղաք գերեցին ԺԸ (18) գեղով, և ցուցին զկին և զտղայ յամենայն աշխարհ»⁴⁴⁵: Չաքարիա սարկավագի տեղեկության համաձայն՝ թուրքերը քաղաքից և շրջակա գյուղերից գերի են տարել 60 հզ. մարդ (հայ և մահմեդական)⁴⁴⁶: Ըստ Դավիթ Բաղիշեցու՝ միայն Երևան քաղաքից գերվել է 30 հազար մարդ⁴⁴⁷: Դա հաստատվում է թուրքական աղբյուրի այն տեղեկությամբ, որ Երևան քաղաքից գերեվարվել է միայն 20 հազարից ավելի կին ու երեխա⁴⁴⁸: Անգլիացի ճանապարհորդ և առևտրական Ջ. Նյուրերին, ով 1581 թ. եղել է Երևանում, պատմում է, որ 1579 թ. օսման-

⁴⁴⁵ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. I, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 172:

⁴⁴⁶ «Չաքարեայ սարկավագի պատմագրություն», հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 13:

⁴⁴⁷ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 355:

⁴⁴⁸ Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1982, s. 53.

յան բանակի կողմից Երևանի մեկօրյա ռազմակալման շրջանում քաղաքից և այլ վայրերից մեծ թվով քրիստոնյաներ գերեվարվեցին: Միայն Երզնկայի (Արսինգամ) բնակիչները գնեցին յոթ հազար գերի⁴⁴⁹:

Երևանը ևս մեկ անգամ գրավվեց օսմանյան զորքի կողմից 1578-1590 թթ. պատերազմական գործողությունների ընթացքում՝ 1583 թ.: Ըստ ժամանակագրի՝ թուրքերը «գՅերևան առին և գերեցին»⁴⁵⁰: Մուլթան Մուրադ Գ-ն (1574-1595) Երևանը և Նախճավանը գրավելու նպատակով ուղարկել էր Ֆարհադ փաշային, որին էլ պատմագրության մեջ վերագրվում է Երևանի նոր ամրոցի կառուցումը: Երևանի պարսից Թոխմախ խանը, չկարողանալով դիմադրել, հեռացավ: Ֆարհադ փաշայի հրամանով Երևանում արագորեն սկսեցին նոր ամրոցի կառուցումը՝ օգտագործելով նաև ավերված եկեղեցիների քարերը: Առաքել Դավրիժեցին տեղեկացնում է, որ 1583 թ. սուլթանի հրամանով նրա զորապետերը զորքով եկան, գրավեցին ու ավերեցին Երևանը և, բազմաթիվ եկեղեցիներ քանդելով, նրանց քարերը տեղափոխեցին ամրոցի կառուցման համար օգտագործելու: Նրանք պատրաստվում էին քանդել նաև Երկու երեսի կոչվող մեծ եկեղեցին, բայց Առաքել վարդապետը կանգնեց թուրք զինվորների առաջ և թույլ չտվեց մոտենալ ու քանդել եկեղեցին⁴⁵¹: Այնուհետև հեղինակը 1588 թ. մի տեղեկության մեջ Ֆարհադ փաշային անվանում է Երևանը «առող և շինող» (գրավող և կառուցող)⁴⁵², որից պարզվում է, որ 1583 թ. ամրոցը կառուցվել է հենց նրա հրամանով, իսկ մեկ այլ

⁴⁴⁹ Purchas S., Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and others, volume VIII, Glasgow, James MacLehose and Sons, Publishers to the University New York, the Macmillan Company, 1905, p. 469.

⁴⁵⁰ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. I, էջ 159:

⁴⁵¹ Arak'el of Tabriz, Book of History, Introduction and Annotated Translation from Critical Text by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2010, p. 488-489.

⁴⁵² Անգլերեն թարգմանության մեջ սխալ կա. թեև բնագրում գրված է «շինող/ կառուցող», թարգմանված է “rebuilt” (Ibid., p. 491).

դեպքում՝ ամփոփում, թե՛ «Թուին ՌԼԲ. (1583) յԵրևան ամրոց շինեցավ»⁴⁵³:

Հայկական մեկ այլ հիշատակարանում (1584 թ.) ասվում է. «...զնաց Ֆարհատ փաշայն ԳՃՌ (300 հզ.) հեծելազարաւք ի վերայ Երևան քաղաքին, փախոյց գտերն, որ նստեալ էր անդ, Մահմետ խանն, և շինեաց անդ նորայիմն ամրոց մեծ և զարմանալի, որ բազում եկեղեցիք խաչ և տապանք քակեցին, և քարն ի ամրոց տարան, քրիստոնէից ազգս ամէն թալանուեցաւ...»⁴⁵⁴:

Սամվել Անեցու շարունակողներից մեկն էր պարզապէս գրում է, որ «ԶԵրեւան առին եւ գերեցին եւ նոր ամրոց շինեցին, որ այժմ կայ հաստատուն»⁴⁵⁵:

Փաստորեն, հայկական աղբյուրները միահամուռ Երևանի ամրոցի կառուցումը վերագրում են Ֆարհադ փաշային: Այս առումով հետաքրքրական են նաև օսմանյան աղբյուրների տեղեկությունները: Թուրք պատմագիր Փեչևի-Իբրահիմը գրում է, որ օսմանյան բանակի հրամանատար Ֆարհադ փաշան 1583 թ. գրավեց Երևանը, հրամայեց այնտեղ ամրոց կառուցել՝ պարիսպների ներսում ընդգրկելով խանական պալատը: Ամրոցի կառուցումն ավարտվեց 45 օրում⁴⁵⁶: Ամրոցի կառուցումից հետո նրա երկու պարիսպները կոչվեցին «ներքին» և «արտաքին բերդեր»⁴⁵⁷:

Մեկ այլ թուրք հեղինակ Գելիբոլուլու Մուստաֆա Ալին պատմում է նույնը, բայց ավելացնելով կարևոր մանրամասներ: Կառուցվող ամրոցի ներքին հատվածը, որի ներսում էր խանի պալատը և որտեղ մզկիթ կառուցվեց, բաղկացած էր յոթ աշտարակից և 725 պատնեշից, իսկ արտաքին պարիսպը՝ 43 աշտարակից և 1726 պատնեշից: Վերոհիշյալ աշխատանքներն ավարտվեցին 45 օրում, և այնտեղ որպէս կայազոր թողնվեց 5601 զինվոր:

⁴⁵³ Նույն տեղում, էջ 525:

⁴⁵⁴ «Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի», «Էջմիածին», 1950, N 11-12, էջ 87:

⁴⁵⁵ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն Աղամից մինչև 1776 թ., աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի. Երևան, 2014, էջ 321:

⁴⁵⁶ Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, p. 79.

⁴⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 245:

Խանական պալատը դարձավ բեյլերբեյինների (կառավարիչ, կուսակալ) նստավայրը⁴⁵⁸: Այդպիսով, Երևանը համանուն երկրամասի վարչական կենտրոնի դեր ստացավ:

Երևանում եղած Էվլիյա Չելեբին, նկարագրելով Երևանի պարիսպները, մանրամասներ է հայտնում ինչպես Ֆարիադ փաշայի, այնպես էլ մինչև 1583 թ. Երևանի խան եղած Թոխամախի կառուցած պարիսպների մասին⁴⁵⁹, իսկ սեֆյանների պատմագիր Իսքանդար Մունշին, նկարագրելով 1603-1604 թթ. Երևանի պաշարումն ու գրավումը իրանական զորքի կողմից, գրում է, որ Երևանի ամրոցը բաղկացած էր երեք պարիսպներից, որոնցից ամենահինը Ֆարիադ փաշայի կառուցածն էր⁴⁶⁰:

Փաստորեն, օսմանյան հեղինակները տեղեկացնում են, որ ապագա ամրոցի տեղում կար խանական պալատ, որի պարսպապատումով էլ սկսվել է նոր ամրոցի շինարարությունը: Սակայն Էվլիյայա Չելեբիի վկայությունը փաստում է, որ այդ հատվածում առկա էր նաև պարսիկ խան Թոխամախի կառուցած պարիսպը:

Թ. Հակոբյանը, ելնելով այն իրողությունից, որ ամրոցի կառուցման աշխատանքները տևել են 45 օր, կարծում է, որ խոսքն իրականում արդեն գոյություն ունեցող ամրոցի վերակառուցման ու ամրապնդման մասին է⁴⁶¹: Հնագետ Կ. Ղաֆադարյանը համոզված է, որ քաղաքից դուրս կառուցվել է բոլորովին նոր ամրոց, որի տեղում նախկինում որևէ ամրություն չի եղել⁴⁶²: Ամենայն հավանականությամբ, այստեղ իրականացվել են մասամբ նոր պա-

⁴⁵⁸ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 3, İstanbul, 1972, s. 69.

⁴⁵⁹ "Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century" by Evliya Efendy. Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, volume II, London, Oriental Translation Fund, 1850, p. 153.

⁴⁶⁰ "History of Shah 'Abbas the Great (Tārik-e 'Ālamāra-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume II, translated by Roger M. Savory, Wesview Press, Boulder, Colorado, 1930, p. 834.

⁴⁶¹ Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 21-22:

⁴⁶² Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 96-97:

րիսպների կառուցման, իսկ մասամբ էլ հնի վերականգնման աշխատանքներ, ինչպես դա տեղի ունեցավ տարիներ անց՝ Իրանի տիրակալ Շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629) ներխուժմանը դիմակայելու համար⁴⁶³: Իսկ Էվլիյա Չելեբիի տեղեկությունները փաստում են, որ ներքին կոչված ամրոցը Թոխմախ խանի կառուցածն էր, իսկ արտաքինը՝ Ֆարհադ փաշայի կառուցածը: Կարելի է կարծել, որ ապագա ամրոցի տարածքում գտնվող խանական պալատը ուներ որոշակի ամրություններ, որոնք էլ հիշատակում է Էվլիյա Չելեբին, սակայն հիմնական պարսպապատերի կառուցումը տեղի է ունեցել Ֆարհադ փաշայի հրամանով 1583 թ.: Պատահական չէ, որ Ջ. Նյուբերին, նկարագրելով Երևանը 1581 թ. դրությամբ, ամրոցը չի հիշատակում, այլ միայն այն, որ քրիստոնյաներով բնակեցված քաղաքից շուրջ մեկ մղոն հեռավորության վրա գտնվում էր քարե կամուրջը⁴⁶⁴: Կա տեսակետ, որ Ֆարհադ փաշայի հրամանով քաղաքի մի մասն ընդգրկող թաղամասերը պարիսպներով շրջապատելուց հետո քաղաքը փաստորեն բաժանվեց երկու մասի, ամրոցում մնացին թուրքերը, իսկ արվարձանում՝ ոչ մուսուլմանները⁴⁶⁵, այսինքն՝ հայերը:

XVI դ. վերջին Երևան քաղաքի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել օսմանյան հարկացուցակներում: Ըստ դրանց՝ թուրքերն ապրում էին ամրոցում, իսկ հայերը՝ քաղաքի թաղամասերում⁴⁶⁶: Քաղաքի քրիստոնյաները, որոնք, դատելով անուններից, հայեր էին, բնակվում էին քաղաքի վեց թաղամասերում՝ Սարտիրոսի, Միրզայի, Քուչուք Քայքրի, Իսալուի, Բյորեքչի Օհանի, Դերեքյոյի (Չորագյուղ)⁴⁶⁷:

Մինչև 1604 թ. Երևանը մնաց օսմանյան տիրապետության տակ:

⁴⁶³ “Ta’rīḥ-i Na’imā: Raūdat al-Ḥusain fi ḥulāṣat aḥbār al-ḥāfiqain”, c. I, İstanbul, 1863, ք. 353-354.

⁴⁶⁴ Purchas S., Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, p. 469.

⁴⁶⁵ Aydoğmuşoğlu Cihat, Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri, s. 7.

⁴⁶⁶ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, Tapu Tahrir Defteri, 633, s. 24.

⁴⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 24-28:

Կորցրած տարածքները վերադարձնելու նպատակով Սեֆյան Իրանի տիրակալ Շահ Աբաս Ա-ն 1603 թ. պատերազմ սկսեց օսմանյան բանակների դեմ: Պահը շատ հարմար էր ընտրված: Օսմանյան կայսրությունում սկսվել էր ջալալիների շարժումը, որի ավերիչ հետևանքները տարածվել էին մինչև Երևան: Օսմանյան զորքերը Թավրիզից նահանջեցին Նախճավան, իսկ այնտեղից էլ՝ Երևան, որը շուտով պաշարվեց շահի բանակի կողմից: Առաքել Դավրիժեցին վկայում է, որ Նախիջևանից փախած զինվորները «հարաւային կողմն ամրոցին Երևանայ կից ընդ նմա պատեցին պարիսպ և շինեցին միւս ևս ամրոց, և մտին ինքեանք ի ներս պատերազմական զինուք»⁴⁶⁸: Ըստ թուրք պատմագիր Նախմայի, ստանալով Իրանի Շահ Աբասի զորքի առաջխաղացման լուրը, Երևանի օսմանյան կառավարիչները հասկանում են, որ Նախիջևանից նահանջող իրենց զինվորներին Երևանի ամրոցում տեղավորել չեն կարող, որոշում են ամրոցի հարավային կողմից պարսպին կից մուսուլմանների տների հատվածում նոր պարիսպ կառուցել: Արդյունքում, նրանք ամրոցի հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմերում նոր ու բարձր պարիսպներ են կառուցել⁴⁶⁹: Նմանապես, Իսքանդար Մունշին հաղորդում է, որ նահանջած 10 հազար զորքին Երևանի ամրոցում տեղավորելու համար նրա հարավային կողմում երեք շաբաթվա ընթացքում կառուցում են նոր պարիսպ⁴⁷⁰: Մինչ այդ, 1583 թ. կառուցվել էր երկու պարիսպ, այժմ, փաստորեն, կառուցվեցին նորերը: Պատահական չէ, որ Ժ. Շարդենը Երևանի ամրոցը նկարագրելիս վկայում է, որ «ամրոցը շրջապատված է երեք պարիսպներով»⁴⁷¹: Ըստ Իսքանդար Մունշիի՝ Երևանի ամրոցը բաղկացած էր երեք

⁴⁶⁸ Arak'el of Tabriz, p. 45.

⁴⁶⁹ “Ta’riḥ-i Na’imā: Raudat al-Ḥusain fi ḥulāṣat aḥbār al-ḥāfiqain”, c. I, §. 353-354.

⁴⁷⁰ “History of Shah 'Abbas the Great (Tārik-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)” by Eskandar Beg Monshi, volume II, p. 833.

⁴⁷¹ “The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies”, the First Volume, Containing the Author’s Voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 245.

բերդերից⁴⁷², հավանաբար, նկատի ունենալով ամրոցի երեք պարիսպները:

Նոր պարիսպների կառուցման հետևանքով քաղաքի մուսուլմանների աճը վկայված է արդեն 1604 թ., երբ հունիսին 8-ամսյա պաշարումից հետո Երևանի ամրոցը գրավվեց պարսկական բանակի կողմից: Բացի թշնամու կայազորից (հինգ-վեց հազար զինվոր⁴⁷³)՝ շահն ազատ արձակեց նաև Երևանի 300-400 տուն թուրքերին⁴⁷⁴: Փաստորեն, 1590 թ. համեմատ ամրոցում մուսուլմանների թիվը ավելի քան տասնապատիկ աճել էր: Գրավումից հետո, ըստ թուրքական աղբյուրի՝ սեֆյանների զորքը Երևանի ամրոցը «ավերեց, այրեց ու հողին հավասարեցրեց»⁴⁷⁵: 1604 թ. դեպքերը նկարագրելիս Նաիման գրում է, որ Երևանն այդ ժամանակ լավ ամրացված հզոր ամրոց էր, որի պարիսպներից վար հոսում էր գետը⁴⁷⁶:

Երևանի և շրջակա գավառների (Արարատյան երկիր) կառավարումը շահը հանձնեց կռիվներում աչքի ընկած Ամիր Գունա խանին: Նրա զորքը ասպատակելով հասել էր Կարս ու Զարիշատ, երբ լուր հասավ, որ օսմանյան մի մեծ բանակ Ջղալ-օղլի Մինան փաշայի գլխավորությամբ պատրաստվում է Մշո դաշտից արշավել դեպի Երևան, որից հետո սկսվեց սեֆյանների զորքի նահանջը: Այդ պայմաններում խանն իրականացրեց շահի հրամանը՝ տեղահանելու իր կառավարմանը հանձնված շրջանների (Արարատյան երկրի, այն է՝ Երևանի և շրջակա գավառների) ազգաբնակչությանը⁴⁷⁷:

⁴⁷² “History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)” by Eskandar Beg Monshi, volume I, translated by Roger M. Savory, Wesview Press, Boulder, Colorado, 1930, p. 540.

⁴⁷³ “Annals of the Turkish Empire”, from 1591 to 1659 of the Christian Era by Naima. Translated from the Turkish by Ch. Fraser, volume I, London, 1832, p. 264.

⁴⁷⁴ Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, p. 245-246.

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 246:

⁴⁷⁶ “Annals of the Turkish Empire”, by Naima, volume I, p. 248.

⁴⁷⁷ Arak'el of Tabriz, p. 58-59. “History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)” by Eskandar Beg Monshi, volume II, p. 859.

Մինան փաշայի գորքը, անցնելով ամայացված տեղանքով, հյուժվել էր, ուստի հեռացավ Վան՝ ձմեռելու: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ այս շրջանում Արարատյան երկիրը լքած Շահ Աբսար Ամիր Գունա խանին գորքով ուղարկել էր Նախճավան՝ հրամայելով թույլ չտալ հակառակորդին ամրանալու այդ կողմերում: Խանին հաջողվեց պարտության մատնել օսմանյան զորաբանակին և այդ շրջանը պահել շահի իշխանության ներքո⁴⁷⁸: Իսկ Արարատյան երկիրը՝ Երևանով, մնաց օսմանյան բանակների կողմից ռազմակալված վիճակում, որտեղ նրանք պատրաստվում էին պատերազմելու Ամիր Գունա խանի գորքի դեմ:

1606 թ. սեֆյանների հաջողվեց վճռական ճակատամարտում պարտության մատնել օսմանյան բանակին, որից հետո նրանք տիրեցին Հայաստանի ու Վրաստանի ընդարձակ շրջանների: Ձեռք բերված ավարն ամբողջությամբ տեղափոխվեց Երևանի ամրոց: Շահի հրամանով ամրոցը կրկին վերանորոգվեց: Ըստ Իսքանդար Մունշիի՝ շահի հրամայում է Ամիր Գունա խանին վերանորոգել Երևանը և այդ նպատակով մարդիկ է տրամադրում, սակայն օսմանյան բանակի հարձակման մասին լուրը ստանալով՝ որոշում է առժամանակ հետաձգել ամրոցի վերանորոգումը⁴⁷⁹: Այն ի վերջո վերանորոգվում է 1607 թ.⁴⁸⁰:

Ամիր Գունա խանը այնուհետև 1607-1610 թթ. զբաղվեց Երևանը և հարակից շրջանները վերականգնելու ու հավատարիմ հպատակներով մասամբ վերաբնակեցնելու աշխատանքներով: Ըստ Զաքարիա սարկավազի՝ Ամիր Գունա խանը զարկ է տվել քաղաքի վերակառուցմանը և բնակչության ավելացմանը⁴⁸¹, որ հետևանքով շուտով Երևանը կրկին հանդես է եկել որպես բազմամարդ քաղաք: Ըստ Իսքանդար Մունշիի՝ Ամիր Գունա խանը դիտավորյալ չէր շենացնում Երևանի գավառը, քանի որ ուզում էր նախապես ամրապնդել իրանական իշխանությունը

⁴⁷⁸ Arak'el of Tabriz, p. 80.

⁴⁷⁹ "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume II, p. 879:

⁴⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 911:

⁴⁸¹ Զաքարիա սարկավազ, հ. Ա, էջ 45:

Աղբրեջանում (Արաքս գետից հարավ): Երևանի գավառն այդ ժամանակ պատերազմներից լիովին ավերվել էր: Խանն իր հավատարիմներով հաստատվեց Երևանի ամրոցում, իսկ զորքին տեղավորեց շրջակայքում՝ քաղաքում և ավերակ գյուղերում: Նրա հրամանով Երևանի գավառ են տեղափոխվում նաև թուրքմենական ցեղեր Աղբրեջանից⁴⁸²: Բացի նրա հավատարիմ հպատակներից, որ տեղափոխվում էին Ատրպատական-Աղբրեջանից և այլ վայրերից ու բնակեցվում ամրոցում, նա այստեղ էր բերում ու հատկապես ամրոցից դուրս գտնվող բնակավայրերում տեղավորում նաև մեծաթիվ հայերի ասպատակված Բարձր Հայքից, մասամբ նաև՝ Տարոնից և Վասպուրականից: Ըստ Զաքարիա սարկավագի՝ Ամիր Գունա խանը «Բ անգամ գնաց ի գաւառ Կարնու, աւերեաց և գերեաց գերկիրն, և եհաս մինչ ի դուռն ամրոցին. և զգերիսն բերեալ յերկիրն Երևանայ բնակեցոյց: Այլ և գնաց կողմամբն Վանայ և Մշոյ. և գերեալ զնոսա՝ երբ զգերիսն և բնակեցոյց ի նահանգն որ ի մէջ Երևանու [և Էջմիածնայ] ի դաշտն»⁴⁸³: Փաստորեն, Երևանում և Արարատյան երկրում վերաբնակեցվել են հիմնականում Բարձր Հայքի բռնագաղթեցված հայեր, իսկ Վասպուրականից ու Տարոնից բռնագաղթեցվածներին տեղավորել են Երևանի և Էջմիածնի միջև ընկած բնակավայրերում, այդ թվում՝ Փարաքար գյուղում:

Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ 1635 թ. իրանական զորքերի կողմից քաղաքի գրավումից հետո Երևանի ամրոցի արևելյան կողմում նոր պարիսպներ են կառուցվել⁴⁸⁴, իսկ ըստ Քաթիբ Չելեբիի՝ ամրոցն ընդհանուր առմամբ վերակառուցվել է⁴⁸⁵:

⁴⁸² “History of Shah 'Abbas the Great (Tārik-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)” by Eskandar Beg Monshi, volume II, p. 930-931.

⁴⁸³ Զաքարիա սարկավագ, հ. Ա, էջ 46:

⁴⁸⁴ “Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century”, by Evliya Efendy, p. 153-154.

⁴⁸⁵ “Cronologia storica scritta in lingua Turca, Persiana, & Araba, da Hazi Halifé Mustafá” (Taqwīm at-Tawārikh), Etradotta nell’Idioma Italiano, Da Gio: Rinaldo Carli, In Venetta, 1697, p. 161.

Երևանը XVI դ. վերջին և XVII դ. 1679 թ. երկրաշարժը

Ինչպես ասվեց, դեռևս XV դ. սկզբի դրությամբ Երևանը հիշատակվում է որպես «մայրաքաղաք»: Երևանի ամրոցից դուրս տարածվող քաղաքի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են բավարար տեղեկություններ:

Ի սկզբանե պետք է նշել, որ թեև 1580-ական թթ. սկզբների օսմանյան ասպատակությունները վնասեցին քաղաքային կյանքի զարգացմանը, բայց այն կանգ չառավ: Օրինակ՝ Ջ. Նյուբերին 1581 թ. դրությամբ հիշատակում է Երևանի շուկայում իրականացվող առևտրի մասին⁴⁸⁶:

Ուշագրավ է, որ 1608 թ. Երևանը հիմնականում հաղթահարել էր պատերազմների հետևանքները և վերականգնել իր նախկին վիճակը: Ըստ Իսպանիայի թագավորի պատվիրակ Անտոնիո դե Գուվեայի 1608 թ. հիշատակության՝ «Երևանը ամբողջ Մեծ Հայքի կարևորագույն քաղաքն ու մայրաքաղաքն է, ամբողջովին բնակեցված է հայերով, հողը մշակելի է ու բերրի և հարուստ ամեն տեսակի մթերքներով»⁴⁸⁷: Այստեղ բացի բարեկեցիկ վիճակի ներկայացումից, հույժ կարևոր է այն, որ Երևանն այդ շրջանում բնակեցված էր հայերով, այսինքն՝ ժողովրդագրական առումով ևս քաղաքում զգալիորեն հաղթահարվել էին մեծ բռնագաղթի հետևանքները: Սակայն բնակչությունը Երևանում էապես նոսրացել էր, որն էլ արձանագրել է իտալացի ճանապարհորդ Պ. Դելլա Վալլեն (1586-1652)՝ 1624-1628 թթ. Սեֆյան Իրանի աշխարհագրությունը ներկայացնելիս: Նա գրում է, որ խանի

⁴⁸⁶ Purchas S., Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, p. 469.

⁴⁸⁷ “Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea”. Traduit de L’original Portugais. A Rouen, 1646, p. 225.

նստավայր Երևանը (ըստ հեղինակի՝ Իրովան) «ավելի քիչ բնակչություն ունի, քան նախկինում»⁴⁸⁸:

1635 Երևանը սկզբում գրավվեց օսմանյան բանակի, իսկ հետո վերանվաճվեց սեֆյանների կողմից⁴⁸⁹: Ըստ թուրք հեղինակ Քաթիբ Չելեբիի՝ այդ շրջանում Երևանի ամրոցը կավաշեն էր, բայց ամրակուռ: Այն երկու դարպաս ուներ՝ հարավային՝ Թավրիզի և հյուսիսային՝ Շիրվանի: Քաղաքը շրջապատված էր այգիներով և խաղողի տնկիներով, հողն այնտեղ արգավանդ էր: Այնտեղ կար շուկա, մզկիթ և գետի տեսարանով պալատ⁴⁹⁰: Փաստորեն, հեղինակը նկարագրում է միայն Երևանի ամրոցը:

XVII դ. առաջին կեսին Երևանում տիրող իրավիճակի և բնակչության վերաբերյալ խիստ կարևոր են ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկությունները: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ.Բ. Տավերնիեն, որ 1630-ական թթ. և այնուհետև եղել է Երևանում, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ամրոցի (ըստ հեղինակի՝ քաղաք) և արվարձանների մասին: Ըստ նրա՝ Երևանը գտնվում էր երկու կայսրությունների սահմանին և գրավվել ու վերագրավվել էր նրանցից յուրաքանչյուրի կողմից: Դրանց պատճառով հին քաղաքը, այսինքն՝ ամրոցը, ավերվել էր (խոսքը հավանաբար սեֆյանների բանակի կողմից Երևանի ամրոցի՝ 1604 թ. ավերման մասին է) և կառուցվել էր նորը՝ 800 քայլ այն կողմ՝ ժայռի վրա, որից ներքև հոսում էր արագընթաց գետը⁴⁹¹: Ամրոցն ուներ երկու շարք պարիսպ՝ ամրացված աշտարակներով: Ամրոցում ապրում էր խանն իր սպաներով ու զինվորներով: Ամրոցից հյուսիս-արևմուտք գտնվում էր արվարձանը, որտեղ 20 անգամ ավելի ժողովուրդ կար, քան քաղաքում (իմա՝ ամրոցում):

⁴⁸⁸ Brentjes S., Schüller V., Pietro Della Valle's Latin Geography of Safavid Iran (1624-1628): Introduction // "Journal for Early Modern History", 10, Leiden, 2006, p. 192.

⁴⁸⁹ "The Cambridge History of Iran", volume 6, p. 284-285.

⁴⁹⁰ "Gihan Numa, Geographia Orientalis", ex Turcico in Latinum versa, Matth. Norberg, pars prima, Göteborg, 1818, p. 555.

⁴⁹¹ "The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia, and the East-Indies, finished in the Year 1670", made English by J.P, London, 1678, p. 13.

Արվարձանում էին ապրում բոլոր վաճառականներն ու արհեստավորները, այն հայերի բնակատեղին էր, որոնք այնտեղ չորս եկեղեցի և մեկ վանք ունեին: Ժ.Բ. Տավերնիեի առաջին այցից ոչ շատ առաջ (1630-ական թթ.) նրանք արվարձանում նաև մի հյուրանոց էին կառուցել⁴⁹²: Նրա կողմից կազմված Երևանի առաջին գծապատկերում շեշտված է, որ «արվարձանները՝ բնակեցված քրիստոնյա հայերով»⁴⁹³: Մեկ այլ առիթով հեղինակը դարձյալ գրում է. «Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերով»⁴⁹⁴: Դա նման է 1670-ական թթ. սկզբներին Երևանում եղած և 1676 թ. իր ուղեգրությունը շարադրած Յա. Ստրույսի վկայությանը, թե «Երևանում մեծավ մասամբ ապրում են աղքատ հայեր»⁴⁹⁵:

Չույժ կարևոր են Ժ.Բ. Տավերնիեի կողմից կազմված՝ Երևանի երկու գծապատկերները, որտեղ, ի թիվս հեղինակի վեց ճանապարհորդությունների ընթացքում ձեռք բերած տեղեկությունների, արտացոլված են նաև քաղաքի՝ 1630-ական թթ. իրողությունները⁴⁹⁶: Երևանի ամրոցի դիմաց՝ Հրազդան (Զանգու) գետի մյուս ափին գտնվող բլրի վրա, որտեղ ներկայումս տեղակայված է «Արարատ» կոնյակի գործարանը, պատկերված է պաշտպանական մի ամրություն, որը հիշատակում է նաև Ժ. Շարդենը՝ կոչելով Կեչիկալա⁴⁹⁷: Ըստ Ժ.Բ. Տավերնիեի՝ այն կառուցել է սովել Իրանի շահ Սեֆի Ա-ն (1629-1642)՝ քաղաքին հարվածելու համար: Բուն ամրոցի և արվարձանի միջև ներկայացված է անբնակ տա-

⁴⁹² “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d’Aubonne, qu’il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes”, p. 1, Paris, 1679, p. 38. “The Six Voyages of John Baptista Tavernier”, p. 13-14.

⁴⁹³ “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier”, p. 1, p. 40-41, “The Six Voyages of John Baptista Tavernier”, p. 15.

⁴⁹⁴ “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier”, p. 1, p. 40-41, p. 623.

⁴⁹⁵ Struys J. J., Drie aanmerkelyke en zeer rampspoedige Reizen, Door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan, en verscheiden andere Gewesten, Haarlem, 1741, b. 229-230.

⁴⁹⁶ “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier”, p. 1, p. 40-41, “The Six Voyages of John Baptista Tavernier”, p. 15.

⁴⁹⁷ “The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies”, volume I, p. 246.

րածություն, որտեղ կային շուկաներ: Հստակորեն գծագրված են Ձորագյուղը և Երևանի մյուս հատվածները, որտեղ բնակելի տները հիմնականում երկհարկանի կամ եռահարկ են: Արվարձանի (բուն քաղաք) կենտրոնում գծագրված է եկեղեցի, իսկ նրանից այն կողմ՝ քաղաքի ծայրամասում, վանք⁴⁹⁸: Ինչ վերաբերում է Երևանի այգիներին կամ ծառաստաններին, ապա դրանք պատկերված են Հրագոյան գետի երկու ափերին, մասնավորապես Առաքել Դավրիժեցու մատնանշած հատվածում՝ ներկայիս Ս. Ջորավոր եկեղեցու (Ս. Անանիայի վանքի) շրջակայքում⁴⁹⁹: Հետաքրքրական է, որ XVII դ. սկզբին Ս. Անանիայի վանքը, ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ «կայ յեզր քաղաքին»⁵⁰⁰: Գծապատկերում նշված է նաև, որ մեծ քարավանային ճանապարհը Երևան էր մուտք գործում քարե կամրջի վրայով արևմտյան կողմից, իսկ Երևանից երկու խոշոր մայրուղիներ շարժվում էին Թիֆլիս և Թավրիզ⁵⁰¹:

Ժ-Լ. Առնոն, անդրադառնալով Ժ. Բ. Տավերնիեի կազմած՝ Երևանի երկու գծապատկերներին, այն կարծիքն է արտահայտել, որ նրա աշխատության 1676 թ. և 1679 թ. հրատարակություններում ներկայացված պատկերների միջև թեև առկա են էական տարբերություններ, ակնհայտ է, որ հեղինակը իր մանրամասն դիտարկումների, գուցե նաև այլ հեղինակներից վերցրած տեղեկությունների հիման վրա հետագայում փորձել է հստակեցնել քաղաքի պատկերը: Ըստ որում, չնայած էական տարբերություններին, երկու գծապատկերներում կան նաև նմանություններ, ին-

⁴⁹⁸ Ժ. Բ. Տավերնիեի գծապատկերների մի առլաս հրատարակվել է 1810 թ., որտեղ առկա է Երևանի այլ տեղում չհանդիպող պատկեր: “Atlas des voyages de Tavernier”, contenant La Carte d’Asie et vingt - trois Planches, gravées par Tardieu, aîné // “Bibliothèque portative des voyages”, tome XLIX, Paris, 1810, pl. V.

⁴⁹⁹ Arak’el of Tabriz, p. 235.

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 188:

⁵⁰¹ “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier”, p. 1, p. 40-41.

չը հուշում է, որ երկրորդ գծապատկերը կազմված է առաջինի հիման վրա⁵⁰²:

Երևանի ամրոցի՝ XVII դ. առաջին կեսի կառուցվածքի մասին էական հավելումներ է պարունակում Էվլիյա Չելեբիի կողմից Երևանի նկարագրությունը 1640-ական թթ. դրությամբ. «Ամրոցը գտնվում է Ջանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: ...Ունի երեք երկաթե դարպաս. դեպի հարավ՝ Թավրիզի դարպասը, դեպի հյուսիս՝ Մեյդանի դարպասը՝ Յայլայի դարպաս կոչվող, ...դեպի արևմուտք՝ կամրջի դարպասը: ...Քաղաքը բաղկացած է 2060 հողածածկ տներից⁵⁰³, լավագույնը խանի պալատն է, որը շատ է զարդարվել Էմիրգունների կողմից: Դրա մոտ է դրամահատարանը...: Յայլայի դարպասից դուրս գտնվող արվարձանը կոչվում է հին քաղաք. կամուրջի գլխին Խանի այգին է և արվարձան՝ մզկիթով և բաղնիքով»⁵⁰⁴:

Էվլիյա Չելեբիի տեղեկությունից կարելի է թյուրիմացաբար եզրակացնել, թե 2060 տների գտնվելու վայրը ամրոցից դուրս գտնվող հին քաղաքը կամ արվարձանն էր: Իրականում Էվլիյա Չելեբին այդ տները ներկայացնում է ոչ թե հին քաղաքում կամ արվարձանում, այլ քաղաքում, որտեղ, ի դեպ, գտնվում էին նաև խանի պալատն ու դրամահատարանը: Այսինքն՝ քաղաք ասելով, ի տարբերություն հին քաղաքի, նա նկատի ունի ամրոցը: Այնուհետև, հեղինակը նոր միայն խոսում է հին քաղաքի մասին, ցավոք, չհայտնելով տեղեկություններ ո՛չ տների քանակի և ո՛չ էլ բնակչության մասին: Ուստի պետք է արձանագրել, որ այդ 2060 հողածածկ տները ոչ թե հին քաղաքում էին կամ արվարձանում, այլ ամրոցում: Իսկ ամրոցում բնակվողների թիվն ընդհանրապես նախկինում չի քննարկվել: Եթե որպես այդպիսիք ընկալվեն ամ-

⁵⁰² Arnaud Jean-Luc. L'image des villes dans les Six voyages de Jean-Baptiste Tavernier. De l'auteur à l'éditeur. In: Anatolia moderna - Yeni anadolu, Tome 9, 2000. pp. 99-100.

⁵⁰³ Անգլերեն թարգմանության մեջ սխալմամբ նշված է 1060: “Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century”, by Evliya Efendy, p. 153.

⁵⁰⁴ Նույն տեղում:

րոցապահ զինվորները (շուրջ հինգ-վեց հազար⁵⁰⁵), ապա Երևանի արվարձանի կամ հին քաղաքի հայության թիվը, որ ըստ Ժ.Բ. Տավերնիեի գրեթե նույն ժամանակ 20 անգամ ավելի էր ամրոցում ապրողներից, պետք է կազմեր շուրջ 100 հազար մարդ, ինչն անհավանական է: Ամենայն հավանականությամբ Էվլիյա Չելեբին նկատի է ունեցել միայն ամրոցի խաղաղ բնակչությունը: Պետք է նշել, որ ամրոցը հիմնականում բնակեցված էր մուսուլմաններով, իսկ հին քաղաքը՝ հայերով: Այդպես էր նաև 1700 թ. դրությամբ: Այդ ժամանակ Երևան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ Ֆ. Կ. Շիլլինգերը պատմում է, որ ամրոցում ապրում էին միայն պարսիկներ, իսկ արվարձանում նրանցից 10 անգամ ավելի շատ հայեր⁵⁰⁶:

Երևանի՝ 1670-ական թթ. սկզբի (1672 թ.) իրադրության մանրամասն նկարագրությունը պահպանվել է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Շարդենի ուղեգրության մեջ: Հեղինակը Երևանը կոչում է «Մեծ Հայքի մայրաքաղաք»⁵⁰⁷: Երևանի նկարագրության մեջ հեղինակը լավագույնս ներկայացնում է քաղաքի պատկերը: Հեղինակը Երևանը ներկայացնում է որպես մեծ, բայց անհրապույր քաղաք⁵⁰⁸, թեև դա հակասության մեջ է մտնում իր իսկ այլ վկայությունների, ինչպես նաև այլ ճանապարհորդների տեղեկությունների հետ: Երևանի ամրոցը, որը փոքր քաղաքի էր նման, ընդգրկում էր մինչև 800 տուն: Այնտեղ ապրում էին «բնիկ պարսիկներ», իսկ հայերը միայն վաճառատներ ունեին, որտեղ նրանք աշխատում և առևտուր էին անում ցերեկը, իսկ երեկոյան հեռանում քաղաքում գտնվող իրենց տները: Ամրոցը հյուսիսարևմտյան հատվածում ձգվում էր ձորի եզերքով, բաղկացած էր եզրային աշտարակներով երեք շարք պարիսպներից և ուներ չորս դար-

⁵⁰⁵ “Annals of the Turkish Empire” by Naima, volume I, էջ 264:

⁵⁰⁶ Schillinger F. C., *Persianische und Ost-Indianische Reis*, Nürnberg, 1707, S. 118.

⁵⁰⁷ “Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l’Orient”, nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome II, Paris, 1811, p. 128.

⁵⁰⁸ “The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies”, volume I, p. 245.

պաս: Խանի պալատը, որը գեղեցիկ ու մեծ շինություն էր, գտնվում էր ամրոցում՝ ձորաբերանին: Ամրոցից քիչ հեռու գտնվում էր Կետչիկալա կոչվող փոքրիկ բերդը: Ըստ Մ. Շարդենի արժեքավոր տեղեկության՝ բուն Երևան քաղաքը գտնվում էր ամրոցից թնդանոթային կրակոցի հեռավորության վրա: Քաղաքի կենտրոնում գործում էին շուկաներ և խարխուլ շինություններ: Քաղաքում գործող գլխավոր եկեղեցիներից մեկը Եպիսկոպոսանիստ էր և կոչվում էր Իրկոու-երիգե, այսինքն՝ երկու երես⁵⁰⁹, իսկ մյուսը՝ Կաթովիկե⁵¹⁰: Ըստ հեղինակին հասած լուրերի՝ այդ եկեղեցիները կառուցվել էին Հայոց թագավորության ժամանակ, իսկ մյուսները՝ ավելի ուշ: Եպիսկոպոսանիստ եկեղեցու մոտակայքում գտնվում էր մի հին աշտարակ՝ կառուցված տաշած քարից և վիմագրերով, որոնք նման էին հայերենին: Այդ աշտարակն առանձնահատուկ ճարտարապետություն ուներ: Եպիսկոպոսանիստի հարևանությամբ գործում էր մեծ շուկան, որի կողքին կիսավեր մզկիթ կար, որը կոչվում էր Դիվ-սուլթան՝ XVI դ. սկզբի տիրակալներից մեկի անունից: Քիչ հեռու գտնվում էր քառանկյուն ընդարձակ հրապարակը՝ շրջապատված ծառերով: Քաղաքում և ամրոցում շատ բաղնիքներ ու իջևանատներ կային: Ամենագեղեցիկ իջևանատունը գտնվում էր ամրոցում՝ խանի պալատից քիչ հեռու: Իջևանատան միջանցքի երկարությամբ գործում էին կտորեղենների կրպակներ, իսկ բուն շենքում՝ մեծ խանութներ: Նրա դիմաց գտնվում էր ամրոցի շուկան՝ պարենամթերքի կրպակներով շրջապատված, իսկ կողքին՝ մզկիթը և երկու սրճարաններ: Մ. Շարդենի վկայությամբ Երևանի հողը շատ բերրի էր: Քաղաքի եզրերով հոսող երկու գետերը և Գեղարքունի (Սևանա) լիճը քաղաքի բնակիչներին ապահովում էին ձկով: Մ. Շարդենը գրուցել էր հայերի հետ, և պատմում է, որ նրանց կարծիքով Երևանն աշխարհում ամենահին բնակավայրն էր, քանի որ այն-

⁵⁰⁹ Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Մ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (հավանաբար, Երկուերեսնի) մասին է:

⁵¹⁰ Իմա՝ Կաթողիկե:

տեղ է ապրել Նոյն իր ընտանիքով: Հայերը պնդում էին նաև, որ հենց այնտեղ է գտնվել երկրային դրախտը⁵¹¹:

Ժ. Շարդենի նկարագրությունից կարճ ժամանակ անց Երևանը ենթարկվեց բնական սարսափելի աղետի և մեծ վնասներ կրեց: Երևանի կամ Գառնիի անունով հայտնի երկրաշարժը⁵¹² սկսվեց 1679 թ. հունիսի 4-ին և պարբերաբար կրկնվեց մի քանի օր: Ամենաուժգին ու ավերիչ ցնցումները առաջինը և վերջինն էին: Ըստ ժամանակագրի՝ «Եւ ի սաստկութենէ շարժին բլաւ քաղաքն Երևան հանդերձ բերդով և պարսպաւ, կործանեցան տունք և ապարանք գեղեցկաշէնք, քակեցան եկեղեցիք և վանորայք, ցամաքեցան աղբիւրք...: Իսկ մեռելոցն ոչ գոյր թիւ»⁵¹³:

Ըստ Զաքարիա սարկավազի՝ ավերվեցին երեք եկեղեցիներ բուն Երևանում, ինչպես նաև Ձորագյուղի եկեղեցին: Իսկ «...բերդն Երևանայ ի հիմանց տապալեցաւ»: Երկրաշարժից Երևանը սնուցող աղբյուրները խցանվեցին և ջրի խնդիր առաջացավ⁵¹⁴:

Երկրաշարժի հասցրած վնասը և մարդկային կորուստները մանրամասնորեն նկարագրում է Զաքարիա Ագուլեցին. «Երևանայ բ եկեղեցին, Երևանայ անապատն, Ձորայգեղու եկեղեցին ... ամէն վեր եկաւ: ...Երևանայ բերթն, խանի տներն ... ամէն վեր եկավ: Մինչի Ը (8), Թ (9) օրի հողի տակին մեռել ին հանում: Տուն կեր մին Ե (5), Ը (8), Թ (9) ջան մեռավ: Այս երկրումս ԷՌՁՃ (7600) ջան մեռաւ»⁵¹⁵:

Սակայն շուտով, նաև հարևան խանությունների աջակցությամբ, ամրոցը վերականգնվեց «ամրագոյն քան զառաջինն»:

⁵¹¹ “The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies”, volume I, p. 246-248.

⁵¹² Ambraseys N., Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East, A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900, Cambridge University Press, 2009, p. 519.

⁵¹³ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, էջ 279, ծանոթ. 65:

⁵¹⁴ «Զաքարեայ սարկավազի պատմագրություն», հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, Զաքարիա սարկավազ, հ. Բ, էջ 104:

⁵¹⁵ «Զաքարիա Ագուլեցու որագրությունը», Երևան, 1938, էջ 143:

«Եւ զկամուրճն՝ որ ի ներքոյ ամրոցին էր ի վերայ Հուրաստան գետոյ՝ որ ասի Զանկի, զնա ևս շինեցին ամրագոյն. և գառուքն՝ որք խափանեալ էին, նորոգեցին, և բերին զջուրն ի քաղաքն Երևան»։ Երևանի Զալ խանի հրամանով արագորեն վերակառուցվեցին ավերված եկեղեցիները⁵¹⁶։ «Եւ ապա հաստատեցաւ [Զալ խանը] կարգն Երևանայ ամենայն պիտոյիւք մարմնաւորօք՝ որքան և իշխէր սա Երևանայ»⁵¹⁷։

Պետք է նշել, որ, չնայած 1679 թ. երկրաշարժի աղետալի հետևանքներին, քաղաքի կառուցվածք-հատակագիծը հիմնականում չի փոխվել, ինչը երևում է Երևանի՝ եվրոպացի ճանապարհորդների թողած մինչերկրաշարժյան և հետերկրաշարժյան կացության մանրակրկիտ նկարագրություններից։

Երևանը 1679 թ. երկրաշարժից հետո

Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ երկրաշարժից հետո Երևանի պատկերը էապես չի փոխվել։ 1701 թ. օգոստոսի 8-ին Երևան այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Պ. Տուրնեֆորը այն հիշատակում է որպես «նշանակալի քաղաք և Պարսկական Հայաստանի մայրաքաղաք»։ Քաղաքը գտնվում էր ոչ մեծ բլրի վրա և լի էր այգիներով, իսկ տները հիմնականում մեկ հարկանի էին, կավաշեն, որոնցից յուրաքանչյուրը պարսպապատ էր։ Քաղաքի պարիսպները որոշ տեղերում ունեն կրկնակի արևի տակ չորացրած ցեխից պատնեշներ։ Քաղաքի ամենաբարձրադիր մասում գտնվող ամրոցի պարիսպները որակապես շատ ավելի լավը չէին, բայց եռաշար էին։ Այդ օվալաձև ամրոցում մուսուլմանների ավելի քան 800 տուն կար։ Հայերն այնտեղ աշխատում էին, իսկ գիշերը վերադառնում քաղաքում գտնվող իրենց տները։ Ամրոցում 2500 զինվորից բաղկացած կայազոր կար։ Ամրոցի հյուսիսային կողմը լիովին անառիկ էր, քանի որ գտնվում էր անդունդի կողմում։ Ամրոցի դարպասները պատված էին երկաթով։ Հեղինակը ենթադրում է, որ հին քաղաքը

⁵¹⁶ Զաքարիա սարկավազ, հ. Բ, էջ 105։

⁵¹⁷ Նույն տեղում։

հզոր պաշտպանություն է ունեցել, բայց հետագայում ավերվել է թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում⁵¹⁸:

Քաղաքից հարավ, ամրոցից մեկ մղոն մոտ հեռավորության վրա, գտնվում էր Կետչիկալա ամրոցը՝ պաշտպանված կրկնակի պարսպով: Բուն ամրոցին կարելի էր մոտենալ եռակամար կամրջով: Այնուհետև ժ. Պ. Տուրնեֆորը նկարագրում է Երևանի ամրոցը: Նրան հատկապես տպավորել էր խանի պալատը իր մեծությամբ և կառուցվածքով: Հրապարակը պատված էր գեղեցիկ ծառերով: Շուկան, բաղնիքներն ու քարավանատները վատ տեսք չուներին, հատկապես վերջերս ամրոցի հարևանությամբ կառուցված քարավանատունը գեղեցիկ էր: Քաղաք մտնելիս տպավորություն էր, որ հայտնվել էս տոնավաճառում կամ շուկայում, քանի որ մուտքով անցնելիս կողքերը ամենուր տարբեր ապրանքներ էին շարված: Այնուհետև, նկարագրելով հին քաղաքը, հեղինակը նշում է, որ եկեղեցիները փոքր էին և կիսով չափ ստորգետնյա: Եպիսկոպոսանիստն ու Կաթովիկ կոչվածը ըստ լուրերի կառուցվել էին հայոց վերջին թագավորների ժամանակներում: Եպիսկոպոսի նստավայրի կողքին մի հին արևելյան ոճով կառուցված աշտարակ կար, որը գեղեցիկ շինվածք ուներ: Տեղացիները չգիտեին ո՛չ դրա կառուցման նպատակը և ո՛չ էլ ժամանակը: Ինչ վերաբերում է քաղաքի մզկիթներին, ապա դրանցում որևէ առանձնահատուկ բան չկար: Քաղաքում շրջելուց հետո ժ. Պ. Տուրնեֆորը այցելեց հայոց հայրապետին, որը օթևանել էր քաղաքից դուրս գտնվող հին վանքում⁵¹⁹, որը, հավանաբար, Ս. Անանիայի վանքն էր: Ակնհայտ է, որ ժ. Պ. Տուրնեֆորի նկարագրությունը հիշեցնում է ժ. Շարդենի պատմածը Երևանի մասին, ինչից պարզ է, որ երկրաշարժի հետևանքով քաղաքի կառուցվածքում էական փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել:

Երևան քաղաքի՝ XVIII դ. սկզբի իրավիճակի մասին կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Աբրահամ Երևանցու գրքում: Ըստ նրա՝ 1724 թ. օսմանյան բանակի արշավանքի ժա-

⁵¹⁸ Tournefort J.P., A Voyage into the Levant, perform'd by Command of the Late French King, volume III, London, 1741, pp. 178-179.

⁵¹⁹ Նույն տեղում, էջ 180-182:

մանակ Երևանի հին քաղաքի հայերի շրջանում իրականացվել է ընդհանուր գորահավաք ըստ թաղամասերի. Հին Երևանի թաղից չորս հազար զինվոր է հավաքվել, իսկ Ջուհայրենց թաղից՝ 955: 234 զինվոր հավաքել են Կոնդի բռշաները, շուրջ 4000 զինվոր՝ Չորագյուղի բնակիչները և այնտեղ ապաստանած փախստականները⁵²⁰: Փաստորեն, Երևան բաղկացած էր Հին Երևան, Ջուհայրենց ու Կոնդ թաղամասերից և Չորագյուղից: Վերջինս գտնվում էր Կոնդի հարևանությամբ՝ Հրազդան գետի ձախ ափին, ամրոցից հյուսիս: Մյուս թաղամասերը տարածվում էին Չորագյուղից դեպի արևելք: Քաղաքը հյուսիսում ավարտվում էր Կոնդ թաղամասի հյուսիսարևմտյան ծայրամասում գտնվող Երևանի հնագույն գերազմանոցով, որը զարգացած միջնադարի հայտնի պատմագիր և տոմարագետ Հովհաննես Կոզեռնի անունից, որ թաղված էր այնտեղ, հայտնի էր «Կոզեռնի գերեզմանոց» անունով⁵²¹: Արևելյան կողմից քաղաքը շրջապատված էր խիտ այգետաններով, որոնք պաշտպանում ու պատսպարում էին այն⁵²²:

«Ռևանի գրավման մասին գրքում», որ գրվել է 1724 թ. դեպքերի ժամանակակցի կողմից, ներկայացված է Երևան քաղաքի պատկերը: Ըստ հեղինակի՝ Երևանի ամրոցի արվարձանը երկու կողմերից զառիվայր էր, իսկ ներքևում հոսում էր Զանգի գետը⁵²³: Ըստ Չելեբի-Չադեի՝ Երևանի 1724 թ. կռիվների ընդարձակ նկարագրության՝ Երևանը «մեկը մյուսից 35 քայլաչափ տարածությամբ երկու ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով էր շրջապատված»⁵²⁴: Դատելով թուրք հեղինակի այն տեղեկությունից, թե Երևանի ամրոցի «պաշարումը անպայմանորեն կապված էր վարոշի (արվարձան, ծայրամաս) գրավման հետ», ինչպես նաև

⁵²⁰ Abraham of Erevan, *History of the Wars (1721-1738)*, Annotated Translation from the Original Eighteenth-Century Texts with Introductory Notes by George A. Bournoutian, Costa Mesa, California, Mazda Publishers, 1999, p. 25.

⁵²¹ Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 47:

⁵²² Abraham of Erevan, p. 26.

⁵²³ “1720-1724 Osmanlı-İran münâsebetleri ve Silâhsör Kemânî Mustafâ Ağâ'nın Revân fetih-nâmesi”, by M. Münir Aktepe, İstanbul, 1970, s. 46-47.

⁵²⁴ “Târîh-i İsmâil Âsım Efendi (Çelebizâde)” // “Târîh-i Râşid Mehmed Efendi”, c. VI, İstanbul, 1865, ş. 202-221.

այն նշումից, որ օսմանյան զինվորների կողմից «վարոշի պարիսպների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հավասարվեցին, և պարիսպների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց»⁵²⁵, կարելի է հստակեցնել, որ Երևանի ամրոցի երկու պարիսպներից արտաքինի հարևանությամբ տարածվում էր մի փոքրիկ արվարձան, որը բնակեցված էր պարսիկներով: Վերջինիս առումով խիստ էական տեղեկություններ է պարունակում Էվլիյա Չելեբիի՝ Երևանի նկարագրությունը 1640-ական թթ.: Ինչպես տեսանք, նա տեղեկացնում է, որ ամրոցի հյուսիսային դարպասից այն կողմ տարածվող արվարձան-վարոշը կոչվում էր «հին քաղաք»: Ըստ որում, ինչպես տեսանք, հեղինակը հիշատակում է նաև երկրորդ արվարձանը կամրջի մերձակայքում: Հենց դա էլ օսմանյան բանակը գրավել է հայկական թաղերի ռազմակալումից հետո, քանի որ «վարոշի երկու կողմի քարքարոտ լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Ջանգի գետը, արվարձանի (վարոշ) նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին»⁵²⁶: Ըստ Թ. Կրուշինսկու՝ օսմանյան բանակը, որն արշավել է Երևանի ուղղությամբ, գրավել է այն առաջին իսկ գրոհից⁵²⁷, մինչդեռ հայտնի է, որ բուն Երևանը և Երևանի ամրոցը պաշտպանվել են շուրջ երկու ամիս⁵²⁸: Մյուս կողմից, այն իրողությունը, որ այդ արվարձանը գտնվում էր ամրոցի պարսպի հարևանությամբ, հաստատում է, որ այն հին քաղաքի հետ առնչություն չունեի, քանի որ Ժ. Շարդենի տեղեկություններից հայտնի է, որ հին քաղաքը գտնվում էր ամրոցից թնդանոթային կրակոցի հեռավորության վրա: Ճիշտ է՝ Ժ. Շարդենի տեղեկությունները վերաբերում են 1670-ական թթ. սկզբներին, որից հետո՝ 1679 թ., տեղի է ունեցել Երևանի երկրաշարժը, սակայն քաղաքի հատակագծում երկրա-

⁵²⁵ Նույն տեղում, էջ 202-221:

⁵²⁶ Նույն տեղում:

⁵²⁷ “The History of the Late Revolutions of Persia”, taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, the second edition, volume II, London, 1733, p. 178.

⁵²⁸ Abraham of Erevan, p. 21-29.

շարժից հետո, ինչպես տեսանք, առանձնապես զգալի փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել:

Վերոհիշյալ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ճշգրտելու Երևանի ամրոցի և երկու արվարձանների աշխարհագրական դիրքերը: Հրագրան գետի ձախ զառիվայր ավին՝ դեպի արևելք, գտնվում էր պարիսպներ ունեցող ամրոցը, իսկ նրա հյուսիսային դարպասից դուրս, արտաքին պարսպի հարևանությամբ, տարածվում էր Էվլիյա Չելեբիի հիշատակած արվարձան: Վերջինս, դատելով այն իրողությունից, որ Երևանի հին քաղաքի ինքնապաշտպանության ժամանակ ամբողջ հայությունը համախմբվել էր այնտեղ⁵²⁹, բնակեցված էր մուսուլմաններով: Բուն Երևանը կամ հին քաղաքը տարածվում էր ամրոցից թնդանոթի կրակոցի հեռավորության վրա դեպի հյուսիս և բաղկացած էր վերոհիշյալ թաղամասերից:

Հայտնի է, որ 1724 թ., գրավելով Երևանը, օսմանյան բանակը, հայության շրջանում կոտորած կազմակերպեց⁵³⁰, որի հետևանքով քաղաքում հայերի թիվը խիստ նվազեց: 1727 թ. օսմանյան հարկացուցակներից պարզ է, որ Երևանը ուներ չորս թաղամաս՝ Էսքիշեհիր (Հին քաղաք), Թեմիր Բուլակ (թարգմանաբար՝ Երկաթ աղբյուր կամ հայերի շրջանում՝ Քարահանք), Դերեքենտ (Դերեքոյ, այսինքն՝ Չորագյուղ) և Դեփեբաշի (կամ Թեփեբաշի՝ Կոնդ)⁵³¹: Հետաքրքիր է, որ Հին Երևան (Հին քաղաք), Կոնդ և Չորագյուղ թաղամասերը հիշատակված են նաև Աբրահամ Երևանցու աշխատության մեջ 1724 թ. դեպքերը նկարագրելիս, իսկ Երևանի չորրորդ թաղամասը, ըստ նրա՝ Չուհայրենց թաղն է⁵³²: Երկու տեղեկությունների համադրությամբ հնարավոր է Թեմիր Բուլակի նույնացումը Չուհայրենց թաղին: Ռուսական զորքի կողմից Երևանի գրավումից հետո քաղաքը ուներ Շահար (Հին քաղաք, զբաղեցնում էր քաղաքի հյուսիսարևելյան հատվածը), Թափաբաշի (զբաղեցնում էր քաղաքի արևմտյան հատվածը) և

⁵²⁹ Նույն տեղում, էջ 24-27:

⁵³⁰ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵³¹ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, Tapu Tahrir Defteri, 901, s. 24-32.

⁵³² Նույն տեղում, էջ 25:

Դեմիրբուլաղ (զբաղեցնում էր քաղաքի հարավարևելյան հատվածը) թաղամասերը⁵³³: Ըստ որում՝ Ձորագյուղը (Դարա-քենդ), որն այդ ժամանակ անմարդաբնակ էր, մտնում էր Թափաբաշիի թաղամասի մեջ⁵³⁴:

Ինչ վերաբերում է 1727 թ. օսմանյան հարկացուցակներին, ապա դրանց տվյալներով՝ Երևանի ամրոցում կամ Հին քաղաքում (հավանաբար, խոսքը Երևանի բուն ամրոցի մասին չէ, այլ Հին քաղաքի կամ Հին Երևանի, քանի որ հարկացուցակներում Երևանի այդ մեծագույն թաղամասը բացակայում է) կային 153 թուրք և 176 քրիստոնյա (դատելով անուններից՝ հայ) հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով և ինը քրիստոնյա ամուրի հարկատու, բոլորը միասին՝ 329 ընտանիք կամ 1654 մարդ (ինը ամուրի հարկատուն ներառյալ): Երևանի Թեմիր Բուլակ թաղամասում բնակվում էին 130 թուրք հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (բոլորը միասին՝ 650 մարդ), Դերեքոյ թաղամասում՝ 39 թուրք և 18 քրիստոնյա հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (բոլորը միասին՝ 57 ընտանիք կամ 285 մարդ) և Դեփեբաշի թաղամասում՝ 106 թուրք և 40 քրիստոնյա հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (բոլորը միասին՝ 146 ընտանիք կամ 730 մարդ): Ամրոցում և քաղաքում, ընդհանուր առմամբ, կար 662 ընտանիք (428 թուրքական և 234 քրիստոնյա կամ հայկական, ինչպես նաև ինը ամուրի քրիստոնյա)՝ ընդամենը 3319 մարդ⁵³⁵:

Իսկ Երևանի ամրոցում դեռևս XVIII դ. սկզբին, ըստ ճիզվիտ Մոնիեի՝ ապրում էր չորս հազար մարդ, որից երեք հազարը մուսուլմաններ, իսկ հազարը՝ հայեր⁵³⁶:

Ինչպես տեսանք, Ժ. Բ. Տավերնիեն տեղեկացնում է, որ Երևանում կային չորս եկեղեցիներ և մեկ վանք: Ամենայն հավանականությամբ, չորս եկեղեցիներն էին՝ Կաթողիկե Ս. Աստվա-

⁵³³ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, с. 464.

⁵³⁴ Նույն տեղում, էջ 464-465:

⁵³⁵ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, Tapu Tahrir Defteri, 901, s. 24-32.

⁵³⁶ “Nouveaux Memoires des Missions De La Compagnie De Jesus Dans Le Levant”, tome III, Paris, 1723, p. 37.

ծածին եկեղեցին՝ կառուցված նախքան XIII դարը⁵³⁷, Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին՝ կառուցված V-VI դդ.⁵³⁸, Կոնդի Ս. Հովհաննես եկեղեցին (հին եկեղեցին ավերվել է 1679 թ. երկրաշարժից, որից հետո նրա տեղում նոր եկեղեցի է կառուցվել⁵³⁹) և Գեթսեմանի մատուռը՝ կառուցված XII-XIII դդ.⁵⁴⁰, իսկ վանքը՝ Ս. Անանիայի վանքը՝ կառուցված Երևանի սահմանին հին դարերում: Վերջինս, ինչպես վկայում են Ժ. Պ. Տուրնեֆորը և Առաքել Դավրիժեցին, գտնվում էր այգիների մեջ և կտրված էր քաղաքից⁵⁴¹:

Ամփոփում

Ի մի բերելով հետազոտության արդյունքները՝ կարելի է հստակ պատկերացում տալ Երևանի՝ XVI-XVIII դդ. կառուցվածքի և հատակագծի մասին: XVI դ. վերջին, երբ կառուցվեց Երևանի նոր ամրոցը, Ծիծեռնակաբերդը աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունը: Երևանի նոր ամրոցը թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ բազմաթիվ կառուցումների, ավերումների և վերակառուցումների ենթարկվեց, որից հետո դարձավ տարածաշրջանի ամենաամուր և կարևոր ամրոցներից մեկը: Այնտեղ XVI դ. վերջին բնակվում էին մուսուլմաններ, իսկ հետագայում՝ նաև հայեր: Ամրոցի հարավային պարսպի արտաքին կողմում XVII դ. սկզբին բնակվում էին մուսուլմաններ, որոնց տները, ամրոցի ընդարձակման պայմաններում, ընդգրկվեցին նրա մեջ: Ամրոցից դեպի հյուսիս տարածվում էր Երևան քաղաքը, որը տարբեր սկզբնաղբյուրներում, որտեղ ամրոցը կոչված է քաղաք, հիշատակվում է որպես արվարձան կամ վարոշ: Դա բուն Երևանն էր, որի թաղամասերում բնակվում էին գլխավորապես հայեր: XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին հայտնի էին քաղաքի

⁵³⁷ Ղաֆադարյան Կ., Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, էջ 24, 26:

⁵³⁸ Նույն տեղում, էջ 32:

⁵³⁹ Նույն տեղում, էջ 46:

⁵⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 45:

⁵⁴¹ Tournefort J.P., A Voyage into the Levant, p. 182, Arak'el of Tabriz, pp. 188, 235.

Հին Երևան, Ջուհայրենց ու Կոնդ թաղամասերը և Չորագյուղը: Օսմանյան սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ XVII դ. ընթացքում մեկ այլ պարսկական արվարձան էր ձևավորվել ամրոցի հյուսիսային պարսպի արտաքին կողմում, որը գրավվեց և ոչնչացվեց օսմանյան զորքի կողմից 1724 թ.:

Arman Yeghiazaryan

**AREA AND STRUCTURE OF YEREVAN IN XVII-XVIII
CENTURIES**

Summing up, we can get a certain idea about the structure and plan of Yerevan from the late sixteenth to the early eighteenth century. At the end of the sixteenth century, when a new fortress was built in Yerevan, the old fortress of the city – Tsitsernakaberd gradually lost its significance. The new fortress of Yerevan underwent many buildings, destructions and reconstructions during the Turkish – Persian wars from the sixteenth to the eighteenth century, after which it became one of the strongest and most important fortresses in the region. At the end of the sixteenth century, Muslims lived there, and later also Armenians. At the beginning of the seventeenth century, the part of the Muslims of Yerevan lived on the outer side of the southern wall of the fortress, whose houses, in the conditions of the expansion of the fortress, became part of it. To the north of the fortress stretched the city of Yerevan, which in various sources, where the fortress is called a city, is referred to as a suburb or varosh. It was Yerevan itself, the regions of which were inhabited mainly by Armenians. At the end of the seventeenth century and the beginning of the eighteenth century, the districts of the city were known – Old Yerevan, Juhair, Kond and Dzoragyugh. From the information of Ottoman sources, it can be concluded that during the seventeenth century, another Muslim suburb was formed behind the northern wall of the fortress, which was captured and destroyed by the Ottoman army in 1724.